

דף שבועי

בס"ד

פרשת משפטים, תשפ"ו, מספר 1656

צֶרְעָה שאינה חרק?

משה בר-אשר

הצֶרְעָה במקרא

השם "צֶרְעָה" מצוי במקרא בשלושה מקראות. ואלו הם:

(א) ושלחתי את הצֶרְעָה לפניך וגרשה את החי והחֲנִינִי ואת החֲתִי מלפניך. לא אגרשנו מפניך בשנה אחת, פֶּן תהיה הארץ שממה וְרֵבָה עליך חֵית הַשָּׂדֶה (פרשת משפטים, שמ' כג:כח-כט); (ב) וגם את הצֶרְעָה ישלח ה' א-להיך בם. עד אבד הנשאים והנסתרים מפניך... לא תוכל פֶּלֶתם מהר; פֶּן תרבה עליך חֵית הַשָּׂדֶה (דב' ז:כב); (ג) ואשלח לפניכם את הצֶרְעָה ותגרש אותם מפניכם שני מלכי האמרי לא בחרבך ולא בקשתך (יה' כד:יב).

מעניינת האמירה בתלמוד הבבלי על שלושת המקומות שבהם נזכר השם צֶרְעָה: "רב פפא אמר: 'שתי צרעות הואי, חדא דמשה וחדא דיהושע'" (סוטה לו ע"א). כלומר, שתי צרעות היו; אחת של משה ואחת של יהושע. ברור שהכוונה היא שההופעה בשמות וההופעה בדברים מדברות על צֶרְעָה אחת – הצֶרְעָה שמשה מדבר עליה פעמיים והצֶרְעָה בספר יהושע לעצמה.

נקל לראות ארבעה עניינים הנוגעים להופעת השם "צֶרְעָה" בשלושת הפסוקים שהוא נקרה בהם: (א) בכל ההקשרים מדובר על כיבוש הארץ (הפסוק בספר יהושע מצטמצם לכיבוש עבר הירדן המזרחי מידי שני מלכי האמרי). (ב) בשני הקשרים נאמר שגירוש האויב או כילוי לא ייעשה בבת אחת: "פֶּן תהיה הארץ שממה וְרֵבָה עליך חֵית הַשָּׂדֶה" (שמ' כג:כט); "פֶּן תרבה עליך חֵית הַשָּׂדֶה" (דב' ז:כב). (ג) הזכרת השם "צֶרְעָה" בספר דברים ובספר יהושע קשורה בהזכרתה בספר שמות. (ד) הצֶרְעָה מכלה את כל אנשי האויב (עד אבד הנשאים והנסתרים מפניך).

הפירוש המקובל

מקובל לפרש את השם "צֶרְעָה" במקרא כמציון 'חרק', והכוונה ל'דבורת בר ארסית'. כך עולה מהשם הארמי שהתרגומים הארמיים מתרגמים בו את השם העברי. שני תרגומים נוקטים את השם ערעי ובידוע: ערעיתא (כך בתרגום אונקלוס בהופעות שבספרים שמות ודברים וכך בתרגום יונתן לנביאים בהופעה שבספר יהושע). השם הארמי מתועד גם בארמית בבלי: **ערעיתא** (שבת פ ע"ב).

בתרגום ארץ ישראל שבכתב יד וטיקן ניאופיטי מובאת החלופה **אורעיתא** (שמ' שם). בהופעה השנייה יש שם מוכות בתרגום השם: **מחות אורעיתא** (דב' שם) = 'מכות הצרעה'. מעין זה במיוחס ליונתן: **אורעיתא** (שמות), **מחות אורעיתא** (דברים) = 'מכת צרעות'. גם הפשיטתא מתרגמת את השם בכל שלושת הפסוקים בשם המציון חרק; היא תופסת אל נכון את השם צֶרְעָה: **דבוריתא** (= הצרעות).

למעשה, כבר בתקופה קדומה אנו מוצאים ביאור דומה. תרגום השבעים: "ושלחתי את הצֶרְעָה" (שמ' כג:כח); **καὶ ἀποστελῶ τὰς σφηκίας** (= ואשלח את הצרעות). וכן "וגם את הצֶרְעָה ישלח ה' א-להיך בם". "את הצֶרְעָה" (יה' שם) **τὴν σφηκίαν** (= את הצרעה). **Σφήξ** הוא 'דבורת בר ארסית', 'דבור'. וכן הוא

* משה בר-אשר הוא פרופ' אמריטוס של האוניברסיטה העברית, והיה נשיא האקדמיה ללשון העברית בשנים תשנ"ג – תשפ"ב. לזכר ידידי, פרופ' משה ארנד ומר אליהו אדרעי, אנשי אמת ואנשי מופת.

בוולגטה הצֶרְעָה מתורגמת בשם **crabro** (= 'דבורת הבר'). ליתר דיוק, בוולגטה כל שלוש ההופעות של השם מתורגמות בצורת הרבים **crabrones**.

אכן נחיל של צרעות או נחיל של דבורים יכול לשבש את דרכם של לוחמים. נחיל כזה עשוי להילחם בהם, והוא עשוי לנצח את אלה שהוא תוקף אותם. המקרא עצמו מעיד על כך בדברו על אחד הקרבות שבהם הוכו בני ישראל: "ויצא האמרי הישב בהר ההוא לקראתכם וירדפו אתכם כאשר תעשינה הדברים ויִכְתוּ אתכם בַּשֶּׁעִיר עַד חֲרֵמָה" (דב' א:מד).

גם כמה מהפרשנים בימי הביניים סבורים שמדובר בחרק. למשל רש"י כותב בשני המקומות בתורה: "הצֶרְעָה, מין שרץ העוף", ומציין בהמשך דבריו בספר שמות שיש לצרעה ארס. ותישאל השאלה: האומנם הצֶרְעָה תכלה את האויב, עד אבד הנשאים והנסתרים?

פירושים אחרים

רס"ג מתרגם את ההופעות בתורה תרגום זהה בשם **עאאה** (= מכה קשה וחמורה, מום): "ושלחתי את הצֶרְעָה" (שמות) – **ואבעת' באלעאאה**. "וגם את הצֶרְעָה ישלח ה' א-להיך בם" (דברים) – **ויבעת' באלעאאה פיהום**. בעל 'נוה שלום' פירש את השם בהופעתו בספר שמות: "הצֶרְעָה אלעאאה, מכה המתשת כחות הגוף כולם".

מהפרשנים החשובים בימי הביניים שלא הביאו את הפירוש המקובל נביא את דבריהם של כמה חכמים. אבן ג'נאח מפרש את הצֶרְעָה 'כליון', 'דבר' (דבר). אבן עזרא ראה לפרש את השם צֶרְעָה בשתי הופעותיו בתורה וקשר אותו בשם המחלה צרעת: "ושלחתי את הצֶרְעָה, מכה בגוף, מגזרת צרעת שתחלש כל הגוף" (שמות), "הצֶרְעָה, חולי בגוף מגזרת צרעת" (דברים). אלפסי פירש את השם 'פחד'.

מצאנו, אפוא, בעלי פירושים שאינם סבורים שהשם צֶרְעָה הוא 'מין שרץ העוף ארסי', אלא מדובר בשם המציון מהות אחרת. באלה מצויים בין השאר התרגומים השומרוניים לארמית שסבורים שפירושו של השם הוא 'צרה' (התרגומים מביאים שמות אחדים שמשמעים 'צרה'). למעשה כבר במסורות העברית שלמה נזדהתה הגיית השם **הצֶרְעָה** עם הגיית השם **הצרה**. למעשה, כל הפרשנים האלה מביאים פירושים קרובים במשמעותם.

היש פירוש אחר לשם צֶרְעָה במקרא?

כבר ציינתי כי בשני הקשרים כתוב שגירוש האויב או כילוי לא ייעשה בבת אחת: "פֶּן תהיה הארץ שממה וְרֵבָה עליך חֵית הַשָּׂדֶה" (שמ' כג:כט), וכן הוא בדב' ז:כב. זאת, יש הבטחה להשבית את החיה הרעה מן הארץ: "ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבר בארצכם" (וי' כו:ו). נזכיר היגדים דומים במקרא: "וכדת' לכם ברת שלום והשבתי חיה רעה מן הארץ" (יה' לד:כח), "וחית הארץ לא תאכלם" (שם שם:כח). ועוד זאת, לפחות בלחוד ההקשרים מדובר שהצֶרְעָה תביא לכילוי אנשי האויב, "עד אבד הנשאים והנסתרים" (דב' ז:כ). האם הכוונה בביטויים "חית השדה", "חית הארץ", 'חיה רעה' לצֶרְעָה? שאלה זו מתבקשת במיוחד בשל סמיכות הפסוקים בספרים שמות ודברים שבהם נזכרו הצֶרְעָה וחית השדה:

ושלחתי את הצֶרְעָה לפניך וגרשה את החי והחֲנִינִי ואת החֲתִי מלפניך. לא אגרשנו מפניך בשנה אחת, פֶּן תהיה הארץ שממה וְרֵבָה עליך

הרבה שמות של בעלי חיים לרבות עופות הנוהגים בחתומת הנקבה, כגון ארנבת, תנשמת, אנה, חסידה. לחיזוק השערת אצ"ן כמה נתונים יש עדויות במקרא להמצאות האריה בארץ ישראל בתקופת המקרא. (א) השמות ארי ואריה והשמות הנרדפים הם מרובי הופעות במקרא (בסך הכול 143 הופעות): ארי ואריה (x80) [ארי x35, אריה x45], כפיר (x31), לביא (x12), ליש (x3), שחל (x7), בארמית המקרא: אריה (x10). (ב) לא רק שמות החיה נזכרו במקרא; יש כמה עדויות על הימצאותה, כגון בסביבת בית לחם כפי שמספר דוד: "גם את הארי גם הדב הפה עבדך" (ש"מ"א יז:10), וכן הוא בסיפור על איש האלהים באזור בית אל: "וימצאו אריה בדרך ומיתוהו ... והאריה עמד אצל הנבלה" (מל"א יג:כד). (ג) המחקר ההיסטורי מלמד שיש ראיות להימצאות אריות בארץ ישראל כבר בתקופת המקרא וגם לאחר מכן. היירונימוס מספר שבימי היו אריות בארץ ישראל, ואף בימי מסעי הצלב נמצאה החיה הזאת בארץ.

יותר מכול חשוב הסיפור על מלך אשור ויבא מלך אשור מבבל ומכונה ומעון ומחמת וספרוים וישב בערי שומון תחת בני ישראל ... וישלח ה' בהם את האריות והיה הדגים בהם ... וישלח בהם את האריות והיה הדגים בהם אותם (מל"ב יז:כד-כו).

יושם נא לב לזהות ההיגדים בתורה וההיגדים בספר מלכים – "וגם את הצרעה וישלח ה'" (דב' ז:כ), "ושלחתי את הצרעה" (ש"מ כג:כח), "וישלח ה' בהם את האריות, וישלח בהם את האריות". יש זהות בפעולה – שלח (ישלח, ושלחתי בתורה, וישלח, וישלח בספר מלכים), ויש זהות במשלח – ה'. אשר למשלח (כאן – הצרעה וכאן – האריות). אם תתאמת השערת הצרעה במקרא פירושה 'האריה' (או כשם קיבוצי: 'האריות'), אזי יש זהות גמורה בין ההיגדים בתורה להיגדים בספר מלכים גם במהות המשלח, ולא נבדלו ההיגדים זה מזה אלא בלשון.

אחרית דבר
יש קושי גדול בהעלאת השערת. היא יוצאת נגד מסורות עתיקות המפרשות את השם צרעה בלשון הופעותיו במקרא כחוק – 'דבורת בר ארסית' כמשמעות השם בלשון חז"ל. כאמור, כך עולה מתרגום השבעים ומהתרגומים הארמיים שלנו, וכך עולה מהפשיטתא ומהוולגטה.

עם זאת, יש הסבורים כי השם צרעה במקרא אין משמעותו חוק שהוא 'דבורת בר ארסית'. כך סבורים התרגומים השומרוניים, וחכמי ימי הביניים רס"ג, אבן ג'נאח, אבן עזרא, אלפסי ואחרים. מן הסתם, השומרוניים הכירו את השם צרעה מהלשון המדוברת בסוף ימי הבית השני, היא הלשון שבאחד הלהגים שלה נמסרה ספרות חז"ל. גם החכמים הגדולים רס"ג, אבן ג'נאח ואבן עזרא הכירו את לשון חכמים. שלושתם סברו שהשם צרעה במקרא אינו השם צרעה של לשון חכמים.

השערת הולכת בכיוון הזה, כמו אלה הסבורים שאין הכוונה ל'דבורת בר ארסית', אלא שמדובר בצרה או במכה קשה – חולי ומגפה, כליון ודבר (או רעת). לעומתם הצעתי אומרת שמדובר בחיה רעה – חיה השדה – ששמה צרעה. אולי מדובר בחיה 'אריה'. תליתי את השערת בשורה של נתונים והיגדים: (א) ההיגד 'ורבה/תרבה עליו חית השדה'. (ב) כמו כן הדגשתי שהמדובר בבעל חיים שיוכל לכלול האויב "עד אבד הנשאים והנסתרים". לטעמי את זה אפשר לומר על חיה רעה לאריה ולא על דבורת בר ארסית. (ג) לאור כל הנתונים שהבאתי הצעתי לראות בשם צרעה במקרא גלגול של השם צ'רעאם (ضرغام). אם תתאמת ההשערה הזאת, משמע השם הזה נעלם מהעברית בתקופה קדומה.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

חית השדה" (ש"מ כג:כח-כט), "וגם את הצרעה ישלח ה' א-להיך בם. עד אבד הנשאים והנסתרים מפניך ... לא תוכל כלתם מהר, פן תרבה עליך חית השדה" (דב' ז:כב).
יש מקום לשקול את הפתרון שצרעה היא חית השדה. אם כך יש להניח שהשם "צרעה" במקרא אינו השם "צרעה" של לשון חז"ל. בלשון חכמים צרעה היא אכן 'דבורת בר ארסית'. השם מצוי מעט בתלמודים בירושלמי:

מותר להרוג את הצרעה בשבת ... חמשה נהרגין בשבת: זבוב מצרי וצרעה שבנינה ועקרב שבהדיית ונחש שבארץ-ישראל וכלב שוטה שבכל מקום (שבת יד א [יד ע"ב]).

מההקשר ברור שהצרעה היא חית השדה. חוקר, כלומר 'דבורת בר ארסית' כמו הצבוב שזכר לפניה. למי שיש ספק במשמעות השם צרעה בלשון חכמים יקרא את דברי המשנה: "שבעה משקים הן: הטל והמים והשמן והדם והחלב ודבש דבורי". דבש צורעי טהור ומותר באכילה" (מכשירין ו, ד). הצרעה "דבש צורעי" (הדבש שהצרעה מייצרת) מוכיח בעליל שמדובר בסוג של דבורה.

לביסוס השערת הצרעה במקרא היא חית השדה, אביא כמה אמירות מקדימות:
צרעה היא אחת מחיות השדה – אריה

בעברית יש לא מעט שמות של בעלי חיים בעלי ארבעה וחמישה עיצורי שורש. הדבר ניכר כבר באוצר המילים המקראי, כגון עקרב, עטלף, סלעם, חרגל, ארנבת, צפרדע. ויש בעברית ובארמית שמות שהיו בהם ארבעה עיצורים ונגרע מהם עיצור אחד, בשל הנטייה בשתי הלשונות להעדיף שורשים בעלי שלושה עיצורי שורש. ידועים ביותר שני שמות שהיו בהם ארבעה עיצורי שורש ונשל מהם אחד העיצורים: השמות שועל וצפר (צפור).

נקדים ונזכיר דבר ידוע בלשונות. כידוע, בשמות פריטים (שמות אנשים ושמות מקומות) מתגלה שמרנות בלשון. כך הוא גם בעברית, למשל השם ופסי – שם אביו של אחד משנים עשר המרגלים, נציג שבת פתחלי: נחבי בן ופסי (במ' יג:יד). הו"ו התחילית התקיימה בשם הזה, חרף העובדה שו"ו תחילית נעתקה ליו"ד כמשתקף במקרא. שמרנות מתגלה גם בשם המקום אלתקה/א: "את אלתקה ואת מגרשה" (יה' כא:כג), ואלתקה (שם יט:מד). משתקף בשם הזה השורש לק"י בלשון הפתעל שלא שרד בעברית. אכן הבניין הזה אינו נוהג במערכת הפועל של העברית המקראית.

מוכר היטב השם שועל בעברית ומקבילו תעל (הצורה המיועדת: תעלא) בארמית, כגון שועל (נח' ג:לה), שועלים (ש"ו טז:ד) ותרגם יונתן: תעלין. גם צורת היחיד מתועדת בספרות חז"ל: תעל, תעלא (קוהלת רבה). צורתו המקורית של השם בארבעה עיצורי שורש התקיימה בערבית: תעלב. ואומנם בשם המקום נתקיים בעברית המקרא השם בעל ארבעה העיצורים – שעלב או שעלב: ובשעלבים (ש"ו א:לה; מל"א ד:ט), ושעלבין (יה' יט:מב). לכל הנראה כבר בתקופה קדומה נשל העיצור הסופי ב"ת/[b] בעברית ובארמית, והשם נשקל בכל אחת משתי הלשונות במשקל אחר.

(ב) גם השם צפר (צפור) בעברית, צפר (הצורה המיועדת: צפרא) בארמית מוכר היטב, כגון הצפר (בר' טו:י), קן צפור (דב' כב:ו) ותרגם אונקלוס קנא דצפרא, וכן וצפר שחפא (וי' יא:טז) תרגום של המילים "ואת השחף", צפרי שמיא (דנ' ד:ט,יח), אבל בערבית נתקיים השם המקורי בארבעה עיצורי שורש – عصفور (עצפור). בעברית ובארמית נשל העיצור ע"ן.

ואולי יש בעברית המקרא שם שלישי שהיה בעבר בן ארבעה עיצורים ונשל בו עיצור אחד. ובלשון מפורשת: היש אפשרות שהשם צרעה במקרא משקף נשילה של עיצור רביעי ופירושו של השם אחר? התשובה לשאלה הזאת חיובית, אם תתאמת השערת שהשם צרעה במקרא אינו מציין 'דבורת בר ארסית' אלא 'חית השדה' (שנקראה גם 'חית הארץ' וגם 'חיה רעה'). שמה השם הוא מקבילו של השם בעל ארבעה העיצורים שמצוי בערבית – ضرغام (צ'רעאם = אריה). ובעברית נשל העיצור מ"ם/[m].

לאור הנאמר עד כה משמע, שהשם "צרעה" במקרא משקף את המעבר משם בעל ארבעה עיצורים לשם בעל שלושה עיצורים, כתופעה שהתגלתה בשמות שועל וצפור בעברית, תעל וצפר בארמית. לזה יש להוסיף הבהרה: השם בא בחתימת הנקבה כמו

